

Religious Freedom in Cyberspace and its Impact on International Peace and Security: With Some References to Islamic Teachings

Received: 01/12/2018; Accepted: 06/10/2019

Mostafa Fazaeli¹
Ehsan Shakibnezhad²
Mousa Karami³

Abstract

Along with the increasing development of cyberspace, the scope of influence of religion is extended universally and the process of its globalization is improved. This fact, through paving the way for integration among different faiths and religions, potentially can decrease the religious conflicts and consequently promote international peace and security. Globalization of faith requires the acceptance of freedom of faith and religion as a fundamental principle of International Human Rights Law and the universal nature of cyberspace plays a direct role in this regard. Although the right to choose and have faith is fully recognized under human rights rules, the right to express belief in cyberspace is not an absolute one and is faced with some restrictions. Criteria such as respecting rights and dignity of others and public morals, prohibition of calling to religious hatred and prohibition of ideologies based on religious superiority are among restrictions imposed on faith freedom in cyberspace. The present paper, through a descriptive-analytic method and by means of a human rights approach and with a view to Islamic teachings, attempts to illustrate the position of religious freedom in cyberspace and its impacts on international peace and security. The authors maintain that promoting the noble teachings of Islam as to peace and tolerance toward other faiths in cyberspace can play a notable role in religious integration in the world and provides the maintenance and strengthening of international peace and security.

Keywords: Religious Freedom, Cyberspace, Islamic Teachings, International Peace and Security, Human Rights.

1 Associate Professor, Department of International Law, Faculty of Law, University of Qom (Corresponding Author); Email: m.fazayeli@qom.ac.ir /fazaeli2007@gmail.com
2 MA in International Law, Faculty of Law, University of Qom
3 Ph. D. Student in Public International Law, Faculty of Law, University of Qom

آزادی دینی در فضای مجازی و تأثیر آن بر صلح و امنیت بین‌المللی: با نگاهی بر آموزه‌های اسلامی

تاریخ دریافت ۹۷/۰۹/۱۰ - تاریخ پذیرش ۹۸/۰۷/۱۴
مصطفی فضاآلی^۱
احسان شکیب‌نژاد^۲
موسی کرمی^۳

چکیده

همپای توسعه‌ی روزافزون فضای مجازی، حوزه‌ی نفوذ دین در سطح جهانی گسترش یافته و روند جهانی شدن آن تقویت شده است. این امر به نحو بالقوه می‌تواند با زمینه‌سازی برای همگرایی میان ادیان و مذاهب مختلف، سبب کاهش درگیری‌های مذهبی و در نتیجه ارتقای صلح و امنیت بین‌المللی گردد. لازمه‌ی جهانی‌شدن دین، پذیرش اصل آزادی دین و مذهب به‌عنوان یکی از اصول بنیادین نظام بین‌المللی حقوق بشر است و ماهیت جهان‌شمول فضای مجازی، نقشی مستقیم در این ارتباط دارد. اگرچه حق بر انتخاب و داشتن دین، مورد شناسایی کامل قواعد حقوق بشری است، ولی حق ابراز عقیده در فضای مجازی مطلق نبوده و با محدودیت‌هایی روبرو است. سنجه‌هایی همچون احترام به حقوق و حیثیت دیگران و اخلاق عمومی، ممنوعیت دعوت به تنفر مذهبی و منع ترویج ایدئولوژی‌های دایر بر برتری مذهبی در زمره‌ی موارد تحدیدکننده‌ی آزادی ادیان در فضای مجازی به - شمار می‌آیند. نوشتار حاضر، از رهگذر شیوه‌ی توصیفی تحلیلی و با بکارگیری رهیافتی حقوق بشری و نگاهی به آموزه‌های اسلامی، می‌کوشد تا به تبیین جایگاه آزادی دینی در فضای مجازی و تأثیر آن بر صلح و امنیت بین‌المللی دست یازد. به باور نگارندگان، ترویج آموزه‌های ناب اسلام در خصوص صلح و مدارا با دیگر ادیان در فضای مجازی، می‌تواند نقش چشمگیری در افزایش همگرایی دینی در سطح جهان داشته و موجبات حفظ و تحکیم صلح و امنیت بین‌المللی را فراهم آورد.

واژگان کلیدی: آزادی دینی، فضای مجازی، آموزه‌های اسلامی، صلح و امنیت بین‌المللی، حقوق بشر.

۱ دانشیار گروه حقوق بین‌الملل، دانشکده‌ی حقوق، دانشگاه قم (نویسنده مسئول)؛ رایانامه: m.fazayeli@qom.ac.ir /fazaeli2007@gmail.com
۲ دانش‌آموخته‌ی کارشناسی ارشد حقوق بین‌الملل، دانشکده‌ی حقوق، دانشگاه قم.
۳ دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل عمومی، دانشکده‌ی حقوق، دانشگاه قم.

مقدمه

آزادی گوهر ناب و همزاد آدمی است. انسان آزاد متولد می‌شود و باید آزاد زندگی کند. از دیدگاه اسلام، انسان موجودی است که به صورت خدادادی و فطری دارای آزادی و قدرت اختیار و انتخاب است. از نظر فلسفی انسان موجودی است که فطرتاً آزاد آفریده شده و آزادی جزو لاینفک سرشت او به شمار می‌رود. به این اعتبار، هر فرد دارای مجموعه‌ای حقوق بنیادی است که از خصلت عالی طبیعی او ناشی می‌شود. به این ترتیب، قانونگذاران در تدوین قواعد موضوعه، حق سلب یا محدودسازی آزادی افراد را ندارند و دولت‌ها نیز نباید مانعی در مقابل این حقوق طبیعی ایجاد نمایند (هاشمی، ۱۳۸۵: ۱۹۷-۱۹۶). از این میان، آزادی عقیده و مذهب^۱ به عنوان یکی از اصول بدیهی و ضروری حقوق ملت در نظام حقوق داخلی (مدنی، ۱۳۸۶: ۲۳) و نماد پذیرش تنوع مذهبی و احترام برابر مذاهب گوناگون در نظام بین‌المللی حقوق بشر (فضائلی و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۲۹)، با پیدایش فضای مجازی وارد مرحله‌ی دیگری شده است. طرح مؤلفه‌های دینی در فضای مجازی، سبب تغییر ویژگی و کارکرد دین شده و آن را از فضایی واقعی وارد محیطی مجازی نموده است (Brasher, 2004: 13).

تعامل دین و فضای مجازی و چگونگی آن، موضوع نظرات گوناگونی بوده است. برخی از نظریه‌ها، ذات دین را با رسانه‌های نوین بیگانه می‌دانند. از طرف دیگر، برخی بر این باورند که فضای مجازی وسیله‌ای ناگزیر در راستای انتقال پیام دین است (جهانگیر، ۱۳۹۱: ۲۳). فارغ از تمامی ستایش و نکوهش‌های مطرح در این باره، فضای مجازی نقشی بی‌بدیل در جهان‌گستری دین داشته است. فضای مجازی با فراهم‌سازی امکان گفتمان

۱ چه بسا زیباترین تعبیر را امیرالمؤمنین علی (ع) به کار برده‌اند که می‌فرمایند: «و لا تَكُنْ عَبْدَ غَيْرِكَ وَ قَدْ جَعَلَكَ اللَّهُ حُرًّا»؛ «بنده دیگری مباش در حالی که خداوند تو را آزاد آفریده است». (شریف‌الرضی، ۱۴۱۴ ق: ۴۰۱).
۲ «وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ» (قران کریم، سوره مبارکه کهف: آیه ۲۹).

دینی و تضارب آراء در بستر آزادی عقیده و جهانی‌شدن از طریق بسترسازی برای رویارویی اندیشه‌های گوناگون، بر سیاست بین‌الملل و آینده‌ی جوامع بشری تأثیرگذار است (عیوضی، ۱۳۸۶: ۸۸). این فضا، علی‌رغم اثرات نامطلوبی که ممکن است از طریق افزایش خصومت مذهبی بر صلح و امنیت بین‌المللی داشته باشد، می‌تواند با ایجاد فضای تعامل و گفت‌وگوی میان مذاهب، مقوم همگرایی دینی و در نتیجه موجب ارتقای صلح و امنیت در سطوح منطقه‌ای و بین‌المللی گردد.

از سویی، تعیین کارکرد جهانشمول دین در فضای مجازی منوط به بررسی جایگاه حقوقی آزادی مذهب در این فضا است. علی‌رغم شناسایی حق آزادی انتخاب و ابراز مذهب در قوانین بین‌المللی، این حق مطلق نبوده و محدود به قواعد و اصول حقوق بشری مندرج در اسناد بین‌المللی است. همچنین، ماهیت فضای مجازی به گونه‌ای است که موجب تعیین محدودیت‌های حقوقی دیگری بر این حوزه می‌گردد. از سوی دیگر، فضای مجازی می‌تواند از رهگذر جهانی‌سازی دین و افزایش همگرایی دینی، موجبات تأمین و تحکیم صلح و امنیت بین‌المللی را فراهم آورد. بر این اساس، در نوشتار پیش‌رو، نخست از چشم‌اندازی حقوق بشری به تبیین جایگاه و حدود و ثغور حق بر آزادی مذهب در فضای مجازی پرداخته می‌شود. سپس نقش فضای مجازی بر جهانی‌شدن دین و اثر این جهانشمولی بر صلح و امنیت بین‌المللی مورد بحث قرار می‌گیرد. در این اثناء، به فراخور بحث، موضوع با آموزه‌ها و اندیشه‌های اسلامی نیز محک زده می‌شود. در فرجام کار نیز به جمع‌بندی مطالب و ارائه‌ی نتیجه‌گیری مبادرت می‌گردد.

۱. آزادی دینی در فضای مجازی از نگاه حقوق بشری

دین و مذهب همواره از نیرومندترین عوامل ایجاد نظم و ثبات در ابعاد گوناگون روابط اجتماعی و سیاسی بوده‌اند و باورهای مذهبی، تداوم اجتماع را از خلال معنادهی به حیات جمعی و قاعده‌مندی‌سازی مناسبات گروهی تضمین نموده‌اند (جهانی، ۱۳۹۲: ۶) و هویت دینی از مهم‌ترین عناصر ایجادکننده‌ی همبستگی اجتماعی در سطح جوامع است. آزادی دینی و مذهبی، به عنوان مهم‌ترین دست‌آورد مبارزه برای حقوق انسان در اعلامیه حقوق بشر

و شهروند فرانسه (۱۷۸۹) مطرح گردید (مهرپور، ۱۳۹۰: ۳۱۹). این حق در اسناد گوناگون بین‌المللی و منطقه‌ای حقوق بشر همچون اعلامیه جهانی حقوق بشر، میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، اعلامیه حذف تمامی اشکال ناپردباری و تبعیض مبتنی بر مذهب و عقیده، کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادی‌های اساسی، کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر، منشور آفریقایی حقوق بشر و خلق‌ها، و منشور عربی حقوق بشر، به رسمیت شناخته شده که حاکی از اهمیت کم‌نظیر این آزادی در جهان و حقوق بین‌الملل کنونی است. در این بخش، گستره‌ی آزادی دین و محدودیت‌های وارد بر آن در فضای مجازی را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

۱-۱. گستره‌ی آزادی دینی در فضای مجازی

حق بر دریافت و ارسال اطلاعات در فضای مجازی بر اساس اصل جریان آزاد اطلاعات، مبنای اعمال گفتمان حقوق بشر در این عرصه است (Esler, 2005: 99). این حق در فضای مجازی، با حق بر آزادی عقیده و بیان در ارتباط است که بدون آن، تحقق دیگر حقوق و آزادی‌ها در این فضا دشوار می‌نماید (Van Banning et al., 2004: 35). آزادی دینی به‌عنوان جلوه‌ای از آزادی عقیده و بیان، در سایه‌ی تسری اسناد حقوق بشری به فضای مجازی، در این بستر نیز قابلیت تحقق پیدا می‌کند. مواد (۱)، (۱۳)، (۵۵) و (۷۶) منشور سازمان ملل متحد، خواستار احترام و تحقق آزادی‌های اساسی همه‌ی انسان‌ها فارغ از تبعیض‌های مبتنی بر دین و مذهب شده‌اند. ماده‌ی (۱۸) اعلامیه جهانی حقوق بشر و بند یک و دو از ماده (۱۸) میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، بر صیانت از حق بر آزادی

- 1 Universal Declaration of Human Rights (1948)
- 2 International Covenant on Civil and Political Rights (1966)
- 3 Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief (1981)
- 4 European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedom (1950)
- 5 American Convention on Human Rights (1978)
- 6 African charter on human and peoples' rights (1986)
- 7 Arab Charter on Human Rights (2008)

مذهب تأکید ورزیده‌اند. در این راستا، هرگونه تبعیض مذهبی پیرامون دسترسی آزاد به اینترنت طبق ماده‌ی (۲۶) میثاق منع شده است (Land, 2013: 422).

مجمع عمومی سازمان ملل متحد در سال ۱۹۸۱ اعلامیه حذف تمامی اشکال نابردباری و تبعیض مبتنی بر مذهب و عقیده‌ها تصویب کرد که از این دریچه، ابعاد گوناگون حق آزادی دین و عقیده مشخص‌تر شد. اعلامیه‌ی ۲۰۱۳ استانبول سازمان همکاری و امنیت اروپا نیز، ضمن تأکید بر لزوم تعهد دولت‌ها بر صیانت از حق بر آزادی عقیده و مذهب، رعایت این حق را از بایسته‌های تأمین حقوق و آزادی‌های بشری و تضمین صلح در منطقه-ی اروپا دانسته است (OSCE, 2013 (a): para. 2). همچنین، ماده‌ی (۱۱) منشور حقوق اساسی اتحادیه اروپا،^۲ دولت‌ها را ملزم به فراهم‌سازی شرایط برای حمایت از آزادی و تکثر رسانه‌ها می‌نماید. پای‌فشاری اسناد بین‌المللی بر لزوم صیانت از آزادی مذهب تا به آنجا پیش رفت که سازمان امنیت و همکاری اروپا، خواستار برخورد قضایی دولت‌های اروپایی با ناقضان آزادی عقیده در رسانه گردید (OSCE, 2013 (b): paras. 9-12).

اگرچه ماده‌ی (۱۹) میثاق حقوق مدنی و سیاسی، به صراحت حق بر آزادی اطلاعات در اینترنت را تضمین نکرده است، اما با قید عبارت «هر رسانه دیگر»^۳ در بند دو این ماده و با استناد به بند (۱) ماده‌ی (۳۱) کنوانسیون ۱۹۶۹ حقوق معاهدات وین که طبق آن، «تفسیر معاهده باید با حسن نیت و مطابق با معنای معمولی در سیاق عبارات و در پرتو موضوع و هدف معاهده باشد» و تأکید سیاق عبارت ماده که بر حفظ آزادی بیان از هر طریق از قبیل گفتار یا نوشتار یا چاپ یا به صورت هنری یا هر وسیله (رسانه) دیگر است، شمول این

۱ ماده‌ی (۱) کنوانسیون ضد تبعیض در آموزش و ماده‌ی (۱) کنوانسیون ضد تبعیض در امور استخدام و اشتغال خواستار عدم تبعیض دینی در امور آموزشی و استخدامی شده‌اند. همچنین این حق در اسناد حقوق بشری منطقه‌ای نظیر ماده‌ی (۹) کنوانسیون اروپایی حقوق بشر، ماده‌ی (۱۲) کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر، ماده‌ی (۸) منشور آفریقایی حقوق بشر و خلق‌ها و ماده‌ی (۲۶) منشور عربی حقوق بشر نمود دارد.

2 Charter of Fundamental Rights of the European Union

3 Any other media

۴ بند (۲) ماده (۱۹) میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی مقرر می‌دارد: «هر کس حق آزادی بیان دارد. این حق شامل آزادی تفحص و تحصیل و اشاعه‌ی اطلاعات و افکار از هر قبیل بدون توجه به مرزهای سرزمینی خواه شفاهاً یا به صورت نوشته، چاپ، به صورت هنری یا به وسیله (رسانه) دیگر به انتخاب خود می‌باشد.»

مقرر بر فضای مجازی نیز قابل تسری می‌باشد (Land, 2013: 396). بنابراین، هیچ تفاوتی میان قواعد مربوط به آزادی ارتباطات الکترونیکی و دیگر اشکال ارتباطات وجود ندارد و مسئولیت دولت‌ها در رابطه با نقض آزادی عقیده در اینترنت به همان نحو سابق مطرح است. بر این اساس و به موجب اعلامیه آزادی ارتباطات در اینترنت مورخ ۲۰۰۳ شورای اروپا دولت‌ها اعلام داشتند از اصولی تبعیت می‌کنند که طی آن محتویات اینترنت منجر به محدودیت نشده و مقامات دولتی نباید مانع از دسترسی به اطلاعات شوند (Council of Europe, 2003: Principle 3).

پیوند به هم تنیده‌ی شبکه‌های ارتباطی سبب می‌گردد اعمال صلاحیت موسع کشورها، اگرچه ممکن است بر مبنای زمینه‌های صلاحیتی توجیه شود، ولی علاوه بر تضاد با حاکمیت سرزمینی دولت‌ها (Goldsmith, 2001: 104)، موجب نقض موازین حقوق بشری از جمله آزادی عقیده گردد. به‌ویژه توسل به اصل اثرگذاری در فضای مجازی، با اصل آزادی عقیده در اینترنت در تضاد است. اعمال اصل اثرگذاری در فضای مجازی را می‌توان در پرونده‌ی ایالات متحده علیه توماس مشاهده نمود که طبق رأی دادگاه، صرف ورود اثرات فعل مجرمانه در پی تراکشات مجازی به محدوده‌ی سرزمینی، موجب صلاحیت خواهد بود.^۴ دکتترین اثرگذاری با ایجاد هراس کاربران از تعقیب خارجی و متعاقباً خودسانسوری در فضای مجازی، سبب نقض برخی تعهدات بشری نظیر بند دو ماده (۱۹) میثاق حقوق مدنی و سیاسی و بند یک ماده (۱۰) کنوانسیون اروپایی حقوق بشر می‌گردد. همانطور که در پرونده شرکت یاهو علیه پیمان مبارزه با نژادپرستی و

1 2003 Council of Europe Declaration on Freedom of Communication on the Internet
2 Effects Principle
3 United States v. Thomas

۴ در این پرونده متهمان، تارنمایی را برای بارگذاری محتویات مستهجن در کالیفرنیا راه‌اندازی نمودند. دادگاه فدرال ایالت تنسی، یک سازمان سری را به دلیل عضویت در این تارنما تحت تعقیب قرار داد. دادگاه ضمن رد دفاعیات متهم مبنی بر بارگذاری محتوا و ارتکاب جرم در خارج از ایالت تنسی، اظهار داشت که صرف ورود اثرات اقدامات مجرمانه به حوزه قضایی برای احراز صلاحیت دادگاه کافی است. ن.ک. (United States v. Thomas, 1996).

ضدیهودی‌ستیزی^۱ تصریح گردید، حتی پذیرش صلاحیت کشور خارجی از سوی دولت متبوع کاربر، به نقض موازین حقوق بشری مشروعیت نمی‌بخشد.^۲ لذا باید میان اصول صلاحیت و آزادی اینترنت موازنه‌ای عادلانه برقرار گردد که براساس آن، اعمال صلاحیت خارجی در چارچوب رعایت اصول حقوق بشری قابل پیش‌بینی باشد (Uerpman-Witzack, 2010: 1255-1256).

۲-۱. محدودیت‌های آزادی دینی در فضای مجازی

اگرچه پذیرش دکترین خودانتظامی^۳ در فضای مجازی با ایجاد نظام حاکمیتی مردم-سالار و از پایین به بالا، به بهترین وجه ضامن آزادی‌های حقوق بشری است (Netanel, 2000: 401-403)، ولی عدم ایجاد محدودیت در این فضا سبب بروز آشفتگی و هرج و مرج مجازی^۴ می‌گردد. از سوی دیگر، آزادی بی‌قید و شرط منجر به تقابل منفی میان مذاهب در فضای مجازی شده و تعاملات وحدت‌بخش دینی را تحت الشعاع قرار می‌دهد. هر اقدامی که با انگیزه مذهبی انجام گیرد، نمی‌تواند به‌عنوان اجرای اعتقاد دینی تلقی گردد و به‌مثابه حق بر ابراز دین یا عقیده مورد حمایت واقع شود (رهایمی، ۱۳۸۹: ۱۲۲).^۵ بنابراین، ایجاد ضوابطی مدون و تحدیدکننده در سطح ملی و بین‌المللی ضرورت دارد

1 Yahoo! Inc. v. La Ligue Contre Le Racisme et l'Antisemitisme, United States District Court for the Northern District of California: San Jose Division (7 November 2001), 169 F. Supp. 2d 1181.

۲ دادگاه ایالات متحده با سنجش تقابل میان آزادی عقیده و بیان مندرج در اصلاحیه اول و اصل نزاکت (Comity) در شناسایی احکام صادره از محاکم خارجی، اظهار داشت: «اگرچه این دادگاه احکام محاکم خارجی را تا حدی که تبعیض‌آمیز نباشد مورد شناسایی قرار می‌دهد، لیکن در نبود هرگونه وجه حقوقی متناسب با استانداردهای بین‌المللی در رابطه با آزادی بیان در اینترنت و معاهده‌ای درخور، تعهد دولت به دفاع از اصلاحیه اول نسبت به اصل نزاکت اولی‌تر است». ن.ک. (Ibid: 19-21).

۳ طرفداران خودانتظامی که از آن‌ها با نام (Cyberians) یاد می‌شود، معتقد به ایجاد حاکمیت برابر (Peer Governance) و بدون مداخله‌ی دولت‌ها و سلسله‌مراتب حاکمیتی در فضای مجازی هستند. موضوعی که به‌عنوان حاکمیت بدون حکومت مطرح است. ن.ک. (Mills, 2012: 21).

۴ Cyberanarchy

۵ چنانکه دیوان اروپایی حقوق بشر در دعوی X علیه آلمان، انگیزه خواهان مبنی بر پاشیدن خاکستر جسد خود در ملک شخصی‌اش را به جهت عدم برخورداری از ثبات و اهمیت لازم، فاقد عنوان اعتقاد محسوب نمود. ن.ک. (X. v. Germany, 1981: 131-138).

(Goldsmith, 1999: 8). بر این اساس، بند سه ماده‌ی (۱۸) و بند سه ماده (۱۹) میثاق بین-المللی حقوق مدنی و سیاسی، موارد ایجاد محدودیت بر آزادی مذهب را طبق قانون و لازمه‌ی حفظ نظم و امنیت عمومی، احترام به حقوق و حیثیت دیگران و بهداشت یا اخلاق عمومی تلقی کرده است.^۱ اگرچه مطابق مواد مزبور و سایر اسناد حقوق بشری، داشتن اندیشه یا پذیرش مذهب تحدیدناپذیر بوده و صرفاً آزادی ابراز عقیده و مذهب با محدودیت همراه است (Cassidy, 2015: 6). ضرورت احترام به احساسات مذهبی دیگران، از موارد پاسداشت اخلاق عمومی به‌شمار می‌آید. بند دو ماده‌ی (۲۹) اعلامیه جهانی حقوق بشر، تضمین آزادی‌های بشری را منوط به «وضع محدودیت به‌وسیله‌ی قانون و در راستای شناسایی و مراعات حقوق و آزادی‌های دیگران و برای رعایت مقتضیات صحیح اخلاقی، نظم عمومی و رفاه همگانی» نموده است. همچنین مواد (۴) و (۶) کنوانسیون بین‌المللی رفع تمامی اشکال تبعیض نژادی،^۲ دولت‌ها را ملزم به جرم‌انگاری موارد تبعیض مبتنی بر برتری ایدئولوژی‌های نژادی و قومی می‌نماید. بنابر نظر کمیته‌ی رفع تبعیض نژادی، هرگونه ترویج نفرت، فارغ از وصف خشونت‌آمیز آن، منجر به نقض مواد (۴) و (۶) کنوانسیون مزبور می‌گردد (CERD, 2005: para. 10.6). اگرچه صراحت کنوانسیون معطوف به رفع تبعیضات مبتنی بر نژاد است، اما مقدمه‌ی کنوانسیون، دولت‌ها را ملزم به احترام به حقوق بشر و آزادی‌های اساسی بدون تبعیض مذهبی نموده است. همچنین، فراز هفتم از بند چهارم ماده‌ی (۵) کنوانسیون مزبور، یکی از موارد لزوم عدم تبعیض در جامعه‌ی جهانی را حق بر آزادی عقیده و مذهب دانسته است. بنابراین و با استنباط از مواد مذکور، می‌توان ممنوعیت انحصارگرایی مذهبی را از ملزومات احترام به مفاد کنوانسیون یاد شده قلمداد نمود.

۱ ماده‌ی (۱۳) کمیسیون بین‌المللی حقوق بشر منع خشونت، نژادپرستی و تعصبات جنسیتی و مذهبی را از این دست بر می‌شمارد. ماده‌ی (۱۰) کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادی‌های اساسی نیز منع افشای اطلاعات دریافتی به صورت سری را بیان داشته و اختیار تعیین آن‌ها را به صلاح‌دید دولت گذاشته است.

2 International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (1979)

یکی از موارد شایع در خصوص نقض اخلاق عمومی در فضای مجازی، استعمال الفاظ نفرت‌انگیز مذهبی است که با ایجاد تحریک و پیش‌داوری نسبت به یک فرد یا گروه در یک زمینه مشخص (Foster, 2012: 64)، افزون بر جریحه‌دار نمودن احساسات عمومی و تناقض با حقوق افراد، منافی ارزش‌های بنیادین مردم‌سالارانه بوده و خطری علیه صلح و امنیت بین‌المللی محسوب می‌گردد (Berman, 2015: 53). کمیته‌ی حقوق بشر ملل متحد با تأکید بر لزوم حفظ آزادی بیان مصرح در ماده (۱۹) میثاق، این آزادی را مطلق ندانسته و کشورها را ملزم به رعایت ضابطه‌ی مندرج در بند دو ماده (۲۰) میثاق مبنی بر منع تشجیع نفرت مذهبی در قوانین داخلی خود نموده است (HRC, 1996: paras. 9.5-9.7). برخورد قانونی کشورها در مقابله با نفرت‌انگیزی در فضای مجازی متفاوت است. برخلاف اغلب کشورها که فارغ از این که فعل ارتكابی منجر به نقض صلح و آرامش می‌گردد یا خیر، صرف استفاده از الفاظ نفرت‌انگیز به سبب مذهب یا نژاد یا ملیت افراد را جرم‌انگاری نموده‌اند، کشوری همچون ایالات متحده صرفاً رفتارهایی را قابل مجازات می‌داند که متضمن خشونت قریب‌الوقوع باشد (Rosenfeld, 2003: 1528-1529). همچنین، اگرچه در برخی کشورها از جمله ایالات متحده، آزادی ادیان به طور گسترده شناسایی شده است، محاکم با استناد به دکترین توان رفاه‌گستری دولت‌آز رفتارها و اقداماتی که مخل به اخلاق جمعی است، ممانعت به عمل می‌آورند (Rodriguez, 2015: 669-670). با این - حال، تفسیر دولت‌ها در عرصه‌ی حاکمیتی از موارد محدودیت‌زا متفاوت بوده^۴ و در نتیجه،

1 Religious hate speech

۲ متمم نخست قانون اساسی ایالات متحده به صراحت بیان داشته است که «کنگره نباید قوانینی را تصویب نماید که سبب رسمیت بخشیدن به یک مذهب یا ممنوعیت پیروی آزادانه در این خصوص گردد ...».

۳ Police Power of the State

۴ برای مثال دسترسی به تصاویر مستهجن در غرب با دو شرط رضایت و رعایت محدوده سنی مجاز است، درحالی‌که در سایر کشورها نشر تصاویر هرزه‌نگاری با وجود اعلام رضایت نیز خلاف اخلاق عمومی است. از جمله در کشور هند، برای انتشار هر گونه محتویات شهوت‌انگیز در اینترنت، حداقل سه سال حبس همراه یا جزای نقدی تعیین نموده است. ن.ک. (Information Technology Amendment Act of India, 2008: Sections 67 & 67a).

حوزه اعمال صلاحیت دولت‌ها در این خصوص، متناسب با مقتضیات فرهنگی و اجتماعی هر کشور است (شکیب‌نژاد، ۱۳۹۶: ۷۸).

از سوی دیگر، قوانین موسع برخی کشورها امکان شناخت دقیق مرزبندی‌های عقیدتی در فضای مجازی را دشوار نموده است. برای نمونه، علی‌رغم تضمین آزادی و حریم خصوصی در قانون اساسی چین، فید عبارت کلی و تأویل‌بردار اطلاعات مضر^۲ در قوانین عادی چین، متضمن محدودیت‌هایی در حیطه آزادی عقیده بر فعالان فضای مجازی از جمله صاحبان تارنما است (RIISPRC, 2000: arts. 14-16) که در نتیجه‌ی آن، تارنماها تحت فشار شدید سیاسی مجبور به خودسانسوری از طریق پالایش (فیلترینگ) خودکار یا حذف موردی شده‌اند. از سوی دیگر یک صاحب تارنما همواره با جهل نسبت به محتویات مجرمانه و زمان تعقیب قضایی روبرو است (Ling, 2011: 35-36). این امر، علاوه بر نقض تکلیف دولت نسبت به صیانت از آزادی عقیده و مذهب در فضای مجازی، منجر به تخطی از اصل قانونی بودن جرائم و مجازات‌ها^۳ به‌عنوان هسته‌ی مرکزی قواعد حقوق بشری (Crisan, 2010: 2) می‌شود که توسط دادگاه اروپایی حقوق بشر در رأی کوکیناکیس علیه یونان^۴ لحاظ گردید. دادگاه اروپایی حقوق بشر در رأی دیگری^۵ مقرر نمود که دول عضو اتحادیه اروپا متعهدند حتی در زمان اعمال مقررات بین‌المللی در قوانین داخلی، اصل قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها را رعایت نمایند. عدم رعایت این اصل در فضای مجازی

۱ اصل ۴۰ قانون اساسی چین موارد خاص مرتبط با امنیت دولت یا تحقیقات کیفری را از اصل عام و مطلق حق بر حریم خصوصی استثناء نموده است.

۲ عبارت اطلاعات مضر (harmful information) که در قوانین و آرای محاکم چین به آن استناد می‌شود، دارای قلمرویی گسترده است که در پی آن، علاوه بر تارنماهای ویدیویی و اجتماعی مانند یوتیوب، سایت‌های علمی نظیر ویکی‌پدیا نیز مسدود شدند.

۳ اصل قانونی بودن جرم و مجازات در دایره‌ی کلی و مشتمل بر هر دو مفهوم «نه به مجازات بدون قانون» (Nulla poena sine lege) و «نه به جرم بدون قانون» (Nullum crimen sine lege)، ضمانت آزادی بشر بوده و اشخاص را از سوءاستفاده و مداخله ناروای دولت حفظ و عدالت و شفافیت آرای قضایی را تضمین می‌کند (Dana, 2009: 857-858).

۴ Kokkinakis v Greece

۵ Criminal proceedings against Magatte Gueye and Valentín Salmerón Sánchez

موجب اعمال هم‌زمان چند نظام حقوقی بر کاربران و سردرگمی آن‌ها نسبت به تبعیت از قوانین متضاد خواهد شد (Mayer-Schönberger, 2003: 612-613). بنابراین، علاوه بر این که اصل آزادی ادیان حتی در وضعیت‌های اضطراری موضوع ماده (۴) میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی قابل عدول نمی‌باشد (HRC, 2001: para. 7)، اختیار دولت‌ها مطابق بند یک و دو ماده‌ی (۱۸) و بند دو ماده (۱۹) میثاق در ایجاد محدودیت بر قلمرو آزادی دینی در فضای مجازی نیز مطلق نبوده و محدود به رعایت قواعد و الزامات حقوق بشری است.

۲. جهانی‌شدن دین از رهگذر فضای مجازی و تأثیر آن بر صلح و امنیت بین‌المللی

۲-۱. نقش فضای مجازی در جهانی‌شدن دین

جهانی‌شدن با ارتقای تعاملات فزاینده انسان‌ها در اقصی نقاط دنیا (Larsson, 2001: 9)، در مرکز غالب مباحث سیاسی، اقتصادی و جامعه‌شناختی قرار دارد (Giddens, 1998: 28). در بعد ادیان، توسعه ارتباطات ابزاری برای ترویج عقاید دینی است و آن را با عنوان «جهانی‌شدن دین» مطرح می‌سازد (الویری، ۱۳۸۸: ۹۶-۹۴). ورود اندیشه‌های مذهبی به فضای مجازی از سوی کاربران این فضا، به اوایل دهه ۱۹۸۰م. باز می‌گردد. ویژگی‌های متفاوت فضای مجازی، سبب گردیده تا گسترش و نفوذ ادیان با تغییراتی نسبت به فضای حقیقی همراه باشد. ماهیت تکنولوژیکی و سیالیت فضای مجازی، امکان تطبیق مرزهای سرزمینی در آن را دشوار ساخته و ما را از ترسیم قواعد سنتی بر این فضا باز می‌دارد. مورد دیگر، ناشناخته بودن هویت کاربران در فضای مجازی است. برای مثال، نشانی یک پست الکترونیک یا تارنما معرف هویت شخصی خاص نیست. از آن‌جا که لازمه‌ی پیگرد افراد، شناسایی هویت واقعی افراد است؛ توسل به موازین حاکم بر جهان فیزیکی جهت پیگرد افراد راهگشا نخواهد بود. بر این مبنا، خصوصیات متمایز فضای مجازی از قبیل فقدان مرزهای سرزمینی، ناشناختگی هویت کاربران و امکان گریز از تعقیب و نظارت دولتی سبب ورود اندیشه‌های دینی نوظهور در این فضا گردیده است (Campbell, 2006: 3-5). دیری نپایید که عقاید خدامحور نیز مسیر خود را به این فضا گشودند. از این منظر، فضای

مجازی نه تنها پایگاهی برای پیوند میان مذاهب است، بلکه به تسهیل انتقال عقاید الهی نیز کمک می‌کند (Casey, 2001: 35). فضای مجازی در اشکال مختلف در جهانشمولی دین ایفای نقش می‌نماید که نشر اطلاعات مذهبی، پیدایش و فعالیت کلیساهای مجازی،^۱ معابد مجازی، تبلیغات مذهبی برخط (آنلاین) و گروه‌های مجازی مذهبی از این زمره‌اند (Campbell, 2006: 5-6).

جهانی شدن دین، با گسترش فضای مجازی، با چالش‌هایی نیز مواجه بوده است. شکل-گیری تعابیر و تفاسیر گوناگون و جدید و توانایی ناکافی بسیاری از جستجوگران دینی در تشخیص تفسیر درست، انتخاب نامحدود، استنادسازی نادرست اطلاعات دینی یا غیرمستند بودن و هجمه به اعتقادات فرقه‌ی مخالف از آثار منفی فضای مجازی در عصر جهانی شدن دین است (جهانگیر، ۱۳۹۱: ۹۹-۹۸). از سوی دیگر، تعاملات مذهبی از رهگذر فضای مجازی در دوران مدرن، سبب توسعه و پویایی مفاهیم دینی می‌گردد (Karaflogka, 2002: 287). همچنین شبکه‌های اجتماعی مجازی به دلیل کثرت کاربران، سرعت انتقال و محدودیت نظارت مقامات دولتی، نقش بالایی در نشر متکثر مفاهیم دینی در سطح جهانی و بروز اندیشه‌های نوین داشته‌اند (Chitsaz & Hosseini Moghaddam, 2018: 207). تبادل عقاید و افکار در سطح بین‌المللی و نهادینه شدن تکثر و آزادی انتخاب در چارچوب الگوهای توسعه‌ی سیاسی و جامعه‌ی مدنی، بخش چشمگیری از پیامدهای این پدیده در سطح جهانی است. در این راستا، کمیته ملل متحد راجع به منع نسل‌زدایی و مسئولیت حمایت^۳ در برنامه اقدام سازمان ملل متحد برای رهبران و فعالان مذهبی منطقه آسیا-اقیانوسیه، با تأکید بر لزوم حراست از حق بر آزادی اینترنت، فضای مجازی را عرصه‌ای برای فعالیت سازمان‌ها و رهبران دینی برای مقابله با تبعیض و خشونت عنوان می‌کند (UNOGPRP, 2016: 4).

1 Cyberchurches

2 Cybertemples.

3 UN Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect (UNOGPRP).

بر این اساس، به نظر می‌رسد می‌توان امروزه از جهانی‌شدن دین از رهگذر کارکردهای ارتباطی فضای مجازی سخن گفت. همانگونه که یکی از معانی اسلام صلح و یکی از نام‌های خداوند، سلام به معنای صلح است و شعار مسلمانان نسبت به عموم انسان‌ها در هنگام ملاقات با آنان سلام، یعنی اظهار صلح است، هدف و دعوت تمام ادیان الهی و پیامبران، برقراری صلح در همه سطوح جامعه و جهان است (موسوی، ۱۳۹۴: ۳۵). از این رو، با توجه به هدف انبیای الهی و دین مبین اسلام مبنی بر برقراری صلح جهانی و ظرفیت‌های موجود در فضای مجازی در راستای همگرایی دینی، می‌توان از آن برای تأمین و تحکیم صلح و امنیت بین‌المللی بهره برد که در ادامه به تبیین هر چند مختصر آن همت گماشته می‌شود.

۲-۲. تأثیر جهانی‌شدن دین بر صلح و امنیت بین‌المللی

ادیان الهی حامی راستین حقوق بشر بوده و دین مبین اسلام در این زمینه از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. تأمل در گفتمان حقوق بنیادین بشر، نشان از قرابت و مطابقت آن با آرمان‌های مکتب انسان‌ساز اسلام دارد (آقایی، ۱۳۷۶: ۴-۵). گرایش به صلح و تساهل و مدارا در میان جوامع بشری در آموزه‌های دین اسلام نیز نمود بسیار برجسته‌ای یافته است. پیامبر عظیم‌الشأن اسلام در زمینه‌ی تساهل و مدارا می‌فرمایند که: «پروردگرم، همانگونه که مرا به انجام واجبات امر فرموده، به مدارا کردن با مردم نیز فرمان داده است» (کلینی، ۱۳۶۷: ۱۱۷). اصل صلح و سلم در اسلام به این امر تأکید دارد و همه مسلمانان بر این مبنا موظف هستند محیط و فضای درونی امت اسلامی را برپایه‌ی سلم آراسته سازند (موسوی، ۱۳۹۴: ۱۵).

تأثیر جهانی‌شدن دین بر صلح و امنیت بین‌المللی دارای وجهی دوگانه است که از آن به‌عنوان دوگانگی امر مقدس‌یاد می‌شود (Appleby, 2000: 10). از یک سو، افراط-گرایی مذهبی عامل بسیاری از نزاع‌های منطقه‌ای و جهانی بوده است که عموم این نزاع‌ها به اختلافات میان گروه‌های مذهبی باز می‌گردد. در واکنش به این امر و پس از پیدایش

۱ «أمرنی ربی بمُداراةِ النَّاسِ کَمَا أمرنی بأداءِ الفرائضِ».

نظام حقوق بین‌الملل از سال ۱۶۴۸ م.، یک گسست وسیع معرفت‌شناختی ایجاد گردید که به دوران گذار از یکپارچگی مذهبی حاکم بر قرون وسطی به یک نظام جمعی غیروابسته به دین اطلاق می‌گردد (Danchin, 2008: 460). این امر در فاصله‌ی زمانی بین سده‌های ۱۶ تا ۱۸ میلادی منجر به پیدایش دکترین سیاسی لیبرال گردید که تلاشی در جهت کنار نهادن هرج و مرج ناشی از استیلای صرف یک ساختار ایدئولوژیک دینی بود. به این سبب است که در تدوین حقوق بشر معاصر، اهمیت دارد که مفهوم جهانشمول آزادی را مجزا از یک برداشت خاص اجتماعی، فرهنگی یا مذهبی تلقی نموده و اصول جهانشمول اخلاقی را بر ادراکات و هنجارهای مشترک دینی و فرهنگی استوار سازیم (Danchin, 2008: 461).

با این حال، پدیده‌ی جهانی شدن در دوران مدرنیته، نه تنها کارکرد دین را از میان نبرده، بلکه حتی توسعه‌ی فناوری‌های ارتباطی فرصت نشر گسترده‌ی اندیشه‌های گوناگون مذهبی و بازخوردگیری آن‌ها از یکدیگر را فراهم آورده و مآلاً به ارتقای نقش دین و مذهب در سطح جهانی کمک شایانی نموده است (Norris & Inglehart, 2004: 26). این امر به خصوص از این جهت حائز اهمیت است که رفته رفته تفکرات دینی به اندیشه‌های سیاسی در حاکمیت دولتی مدرن تبدیل شده‌اند. روند عمومی جهانی شدن به مثابه دستور کلی جهانی برای تامین آرمان‌های صلح و عدالت (عیوضی، ۱۳۸۶: ۹۲)، معرف ظهور نوعی از ارزش‌های مشترک الهی، مانند ظلم‌ستیزی و عدالت‌خواهی است که مورد پذیرش همه‌ی ادیان الهی بوده و به شکلی عام‌گرایی دینی را تجلی می‌بخشد (فکوری، ۱۳۹۰: ۵۲).

بنابراین، حاکمیت دیدگاه‌های سنتی در خصوص مذهب پاسخگوی روابط بین‌الملل امروز نبوده و راهکار رفع اختلافات مذهبی منوط به پذیرش مفاهیم و رویکردهایی نوین است (Scott, 2005: 12) که در جهانی شدن دین همراه با پذیرش همزیستی مسالمت‌آمیز میان ادیان الهی خلاصه می‌گردد (Gerle, 2003: 29). همگرایی دینی در پیوند با برخی از

1 Great epistemological break

۲ اصولاً بین دین و مدرنیته تعارض ذاتی وجود ندارد. تعارض زمانی نمایان می‌گردد که قرائت افراطی از مدرنیته یا دین ارائه شود. این امر از آن جهت قابل اثبات است که در کلان‌شهرهای مدرن غربی، کماکان سنت‌های دینی پویا و متکثر است. ن.ک. (یزدانی، ۱۳۸۹: ۱۱۹-۱۱۸).

اصول عام‌الشمول حقوق بین‌الملل نظیر اصل رفتار مطابق حداقل استاندارد بین‌المللی عدالت^۱ و اصل رفتار ملی^۲ سبب اعطای حقوق برابر با سایر اتباع داخلی به بیگانگان شده و حتی امتیازات فراتری را به اتباع بیگانه مقیم در خاک کشور، فارغ از هرگونه تبعیض در دین، نژاد و ملیت آن‌ها، اختصاص می‌دهد. در همین چارچوب است که گاه ادعا می‌شود دولت‌ها یک وظیفه کلی برای هماهنگ‌سازی ساختن حقوق ملی خود با تعهدات ناشی از حقوق بین‌الملل دارند.

بر این اساس، رهبران صلح‌گرای جهان قادر هستند از نفوذ خود برای میانجی‌گری در رفع اختلافات مذهبی و ایجاد گفت‌وگو میان ملت‌ها استفاده نمایند (Lepomäki, 2017: 57). دبیرکل سازمان ملل متحد در گزارش خود در خصوص بهبود میانجی‌گری، یکی از لوازم ایجاد صلح میان اطراف متخاصم در جهان امروز را تقریب مذاهب و بهره‌گیری از رهبران دینی و گروه‌های مذهبی در جهت رفع اختلافات عنوان نموده است (UN, 2009: 8). همچنین سازمان امنیت و همکاری اروپا، پیرو اعلامیه ۲۰۱۳ استانبول در خصوص راهکارهای افزایش صلح و امنیت در قاره اروپا و در قطعنامه موسوم به ارتقای آزادی مذهب یا عقیده در منطقه اروپا،^۳ دولت‌های اروپایی را به منظور تسهیل و ارتقای فهم مشترک، تحمل و احترام در زمینه‌ی مذهب، تشویق به برقراری گفت‌وگویی بین مذاهب و همکاری میان دولت‌ها، جامعه‌ی مدنی و گروه‌های مذهبی نموده است (OSCE, 2013: para.14(a)). در این زمینه شایسته‌ی یادکرد است که منشور جدید سازمان همکاری‌های اسلامی، به مثابه صدای جمعی جهان اسلام، بر مشارکت در صلح و امنیت بین‌المللی، تفاهم و گفتگوی میان تمدن‌ها، فرهنگ‌ها و ادیان، توسعه‌ی روابط دوستانه و ... تصریح دارد و از ادبیات رایج در گفتمان سازمان ملل متحد مانند توسعه‌ی حقوق بشر و آزادی‌های اساسی استفاده کرده است. به نظر می‌رسد روشی که منشور جدید سازمان همکاری اسلامی در تعامل با حقوق بین‌الملل در پیش گرفته است، نشان می‌دهد دولت‌های اسلامی در استفاده از ابزارهای حقوق بین‌الملل برای همبستگی و وحدت امت اسلامی از یک سو و ایفای نقش مثبت در حفظ صلح و امنیت بین‌المللی از سوی دیگر، گام‌های مثبتی برداشته‌اند (میرمحمدی، ۱۳۹۶: ۱۸۱-۱۸۰). از سوی دیگر، با نظر به عضویت دولت جمهوری اسلامی

1 Minimum International Standard of Justice

2 National Treatment

3 Resolution on Promoting Freedom of Religion or Belief in the OSCE Region

ایران در این نهاد، طرح همسان‌سازی قوانین ملی دولت‌های اسلامی در ممنوعیت برخی جرایم نظیر هرزه‌نگاری و استقرار نظام استرداد مجرمین، باب همکاری و تعامل دینی در بحث حقوقی را در میان کشورهای عضو نیز فراهم می‌سازد.

دین اسلام هرگز پیروان سایر ادیان را به پذیرش آن مجبور نمی‌کند. در این راستا خداوند در کتاب خویش می‌فرماید: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» (بقره: ۲۵۶). هیچ اجباری در دین نیست و راه هدایت و رستگاری از راه ضلالت و گمراهی مشخص شده است. حدیثی از پیامبر اکرم (ص) نقل است که می‌فرماید: «کسی که ذمی را اذیت کند دشمن او هستم و در روز قیامت هم با او دشمنی خواهم کرد» (سیوطی، ۱۴۰۷: ۴۵۵). بنابراین، دین اسلام نه تنها افراد را مجبور به پذیرش نمی‌کند بلکه هشدار می‌دهد که کسی هم نمی‌تواند آنها را مورد آزار و اذیت قرار دهد. امام کاسانی در البدایع حدیثی را نقل می‌کند: «قال النبی ص فاذا قبلوا عقد الذمه فاعلمهم ان لهم ما للمسلمین و علیهم ما علی المسلمین». هر گاه عقد ذمه را پذیرفتند به آنها اعلام کنید آنچه به نفع مسلمین است آنها هم نفع می‌برند و آنچه به زیان مسلمانان باشد به زیان آنها نیز خواهد بود (الکاسانی الحنفی، ۱۹۸۶: ۱۰۰). رویکرد اسلام به اقوام، ملل و آحاد بشر، با اعتقاد به اشتراک در ذات، ارزش و کرامت انسانی و مقام خلیفه‌اللهی و نیز دعوت به همگرایی پیروان ادیان گوناگون حول مشترکات، الگویی منطقی و معقول برای همزیستی و تعامل میان اقوام گوناگون در جوامع بشری ارائه داده است (فضائلی و کرمی، ۱۳۹۵: ۱۴۲). آموزه‌های ناب اسلامی راجع به اتخاذ رهیافت‌های روادارانه و صلح‌گرایانه در قبال دیگر ادیان در عصر جهانی شدن دین و دینی شدن فضای مجازی، می‌تواند از رهگذر تقویت همگرایی دینی میان پیروان ادیان گوناگون و برجسته‌سازی اشتراکات و بحث منطقی و دوسویه در خصوص افتراقات، موجبات تأمین، تضمین و تحکیم صلح و امنیت بین‌المللی را فراهم آورد.

نتیجه‌گیری

امروزه، برخلاف گذشته که در چارچوب فضای محدود فیزیکی تا حد امکان از نفوذ جریان‌های فکری مخالف ممانعت می‌گردید، با گسترش فضای مجازی در زندگی بشری، دین از انحصار، خارج و با موج افکار و دیدگاه‌های متضاد مواجه شده است. این فضای

جهانی شده، به رغم تأثیرات منفی در حوزه دین، می‌تواند با فراهم ساختن امکان تعامل مثبت دینی و دوری از خشونت‌های محتمل در فضای واقعی، زمینه همگرایی دینی را فراهم سازد.

ماهیت فضای مجازی که بر پایه‌ی جریان آزاد اطلاعات و آزادی عقیده و بیان استوار است، در بسط مفهوم همگرایی دینی واجد تأثیر و دارای اهمیت چشمگیر است. مفهوم آزادی دینی که زمینه‌ساز همگرایی دینی و تا اندازه‌ای ضامن صلح و امنیت بین‌المللی است، در اسناد حقوق بشری بسیاری مورد شناسایی قرار گرفته که خود حاکی از اهمیت و جایگاه کم‌نظیر آن در منظومه‌ی حقوق و آزادی‌های بشری است. اعمال صلاحیت‌های موسّع از جمله دکنترین اثرگذاری در فضای مجازی محلّ موازن حقوق بشری و اصل آزادی ادیان بوده و دولت‌ها باید از توسل به آن خودداری نمایند. از آن‌جا که تقابل منفی در حوزه‌ی مجازی محلّ به تعاملات وحدت‌بخش دینی است، تسری محدودیت‌های حقوق بشری به فضای مجازی می‌تواند کمک شایانی به بسط همگرایی دینی در عرصه‌ی عمل نماید. بنابراین، بند سه مواد (۱۸) و (۱۹) میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی، موارد ایجاد محدودیت بر آزادی مذهب را حفظ نظم و امنیت، احترام به حقوق و حیثیت دیگران و سلامت و اخلاق عمومی دانسته است. ضرورت احترام به احساسات مذهبی دیگران در بند دو ماده‌ی (۲۹) اعلامیه جهانی حقوق بشر مورد شناسایی قرار گرفته است. ممنوعیت انحصارگرایی مذهبی از زمره موارد احترام به مفاد کنوانسیون بین‌المللی حذف تمامی اشکال تبعیض نژادی محسوب می‌گردد. استعمال الفاظ نفرت‌انگیز مذهبی یکی از موارد شایع نقض اخلاق عمومی در فضای مجازی بوده و بر این اساس، کمیته حقوق بشر ملل متحد، دولت‌ها را ملزم به رعایت ضابطه مندرج در بند دو ماده (۲۰) میثاق دانسته است. همچنین، عدم تعیین دقیق موارد محدودیت توسط دولت‌ها ضمن ایراد خدشه به آزادی مذهب در فضای مجازی، ناقض دیگر قواعد بشری نظیر ضابطه قانونی بودن جرم و مجازات خواهد بود.

اگرچه رویه‌ی کشورها در این زمینه متفاوت است و هر کشوری از شناسایی معیارهای قانونی و احکام قضایی کشور دیگر در حیطه صلاحیتی خود امتناع می‌نماید، مگر آن‌که رخداد مزبور با قلمرو حاکمیتی آن دارای ارتباط ذاتی و ماهوی باشد. در این زمینه می‌توان از برخی نهادهای بین‌المللی که قابلیت صدور فرامین و اسناد همگن‌ساز در سطوح ملی را

دارند، کمک گرفت. با عنایت به همراهی منشور جدید سازمان همکاری‌های اسلامی با هنجارهای بین‌المللی درخصوص ارتقای صلح و سازش فرامذهبی و عضویت دولت جمهوری اسلامی ایران در این نهاد، طرح همسان‌سازی قوانین ملی دولت‌های اسلامی در ممنوعیت برخی جرایم نظیر هرزه‌نگاری و استقرار نظام استرداد مجرمین، باب همکاری و تعامل دینی در بحث حقوقی را در میان کشورهای عضو فراهم می‌سازد. در این زمینه، رویکرد اسلام به اقوام، ملل و آحاد بشر، با اعتقاد به اشتراک در ذات، ارزش و کرامت انسانی و مقام خلیفه‌اللهی و نیز دعوت به همگرایی پیروان ادیان گوناگون حول مشترکات، الگویی منطقی و معقول برای همزیستی و تعامل میان اقوام گوناگون در جوامع بشری ارائه داده است که با ابتنای بر آن می‌توان موجبات همگرایی دینی و مذهبی در میان مردم و ملت‌های جهان را فراهم آورد و در راستای تأمین و تحکیم صلح و امنیت بین‌المللی کوشید.

منابع

* قرآن کریم

- ۱) الکاسانی الحنفی، علاء‌الدین أبو بکر بن مسعود بن أحمد، ۱۹۸۶ م، بدایع الصنایع فی ترتیب الشرائع، بیروت، دار الکتب العلمیه، ج ۷.
- ۲) الویری، محسن، ۱۳۸۸ ش، جهانی‌شدن و جهان اسلام، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، معاونت فرهنگی، چ ۱.
- ۳) آقایی، بهمن، ۱۳۷۶ ش، فرهنگ حقوق بشر، تهران، گنج دانش، چ ۱.
- ۴) جهانگیر، عیسی، ۱۳۹۱ ش، شیعه در فضای مجازی، رویکردی اجتماعی، قم، موسسه آموزشی امام خمینی (ره)، چ ۱.
- ۵) جهانی، محمد، ۱۳۹۲ ش، «تاثیر اقلیت‌گرایی مذهبی بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران (با تأکید بر نقش سلفیت)»، آفاق امنیت، دوره ۶، ش ۲۰.
- ۶) رهایی، سعید، ۱۳۸۹ ش، آزادی دینی از منظر حقوق بین‌الملل، رساله دکتری حقوق بین‌الملل، دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
- ۷) سیوطی، جلال‌الدین، ۱۴۰۷ ق، الإیتقان فی علوم القرآن، بیروت، دار الکتب العلمیه، ج ۲.

- ۸) شکیب‌نژاد، احسان، ۱۳۹۶ش، قانون‌گذاری در فضای مجازی از منظر حقوق بین‌الملل، تهران، شهر دانش، چ ۱.
- ۹) شریف‌الرضی، محمد بن حسین، ۱۴۱۴ ق، نهج البلاغه، (محقق: صبحی صالح)، قم، هجرت، چ ۱.
- ۱۰) عیوضی، محمدرحیم، ۱۳۸۶ش، «گفت و گوی ادیان و جهانی‌شدن»، قستان، ش ۴۳.
- ۱۱) فضائلی، مصطفی و کرمی، موسی، ۱۳۹۵ش، «تأملی بر نسبت میان حمایت از اقلیت‌ها و صلح و امنیت منطقه‌ای در اسلام و حقوق بین‌الملل»، پژوهش‌های تطبیقی حقوق اسلام و غرب، دوره ۳، ش ۲.
- ۱۲) فضائلی، مصطفی، کرمی، موسی و اسدی، ثریا، ۱۳۹۶ش، «حمایت از اقلیت‌های مذهبی در نظام حقوقی اسلام و نظام بین‌المللی حقوق بشر»، پژوهش‌های تطبیقی حقوق اسلام و غرب، دوره ۴، ش ۱.
- ۱۳) فکوری، محمدعلی، ۱۳۹۰ش، «جهانی‌شدن و دین؛ تعامل یا تقابل»، سفیر نور، سال پنجم، ش ۱۷.
- ۱۴) کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۶۷ش، الکافی، تهران، دارالکتب الإسلامیه، چ ۳، ج ۲.
- ۱۵) مدنی، جلال‌الدین، ۱۳۸۶ش، کلیات حقوق اساسی، تهران، نشر پایدار، چ ۱۳.
- ۱۶) موسوی، سید فضل‌الله، ۱۳۹۴ش، اسلام، پیام‌آور صلح و دوستی؛ برداشت‌هایی از دیدگاه اسلام در خصوص صلح با اشاره‌ای به اسناد بین‌المللی، تهران، خرسندی.
- ۱۷) مهرپور، حسین، ۱۳۹۰ش، نظام بین‌المللی حقوق بشر، تهران، اطلاعات، چ ۳.
- ۱۸) میرمحمدی، سیدمصطفی، ۱۳۹۶ش، «برنامه‌های عمل ده ساله سازمان همکاری اسلامی، صلح و امنیت بین‌المللی»، پژوهش‌های تطبیقی حقوق اسلام و غرب، دوره ۴، ش ۱.
- ۱۹) هاشمی، سیدمحمد، ۱۳۸۵ش، حقوق اساسی جمهوری اسلامی ایران، تهران، نشر میزان، چ ۷، ج ۱.

۲۰) یزدانی، عباس، ۱۳۸۹ش، «رابطه دین و مدرنیته، تعارض یا سازگاری؟»، الهیات تطبیقی، سال ۱، ش ۳.

- 21) Appleby, Scott R. (2000), *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*, New York, Rowman & Littlefield.
- 22) Berman, Alan (2015), "Human Rights Law and Racial Hate Speech Regulation in Australia: Reform and Replace?", *Georgia Journal of International & Comparative Law*, Vol. 44.
- 23) Brasher, Brenda E. (2004), *Give Me that Online Religion*, San Francisco, Rutgers University Press.
- 24) Campbell, Heidi (2006), "Religion and the Internet", *Communication Research Trends*, Vol. 25, No. 1.
- 25) Casey, Cheryl Anne (2001), "Online Religion and Finding Faith on the Web: An Examination of Beliefnet.org", *Proceedings of the Media Ecology Association*, Vol. 2.
- 26) Cassidy, Elizabeth K. (2015), "Restricting Rights? The Public Order and Public Morality Limitations on Free Speech and Religious Liberty in UN Human Rights Institution", *The Review of Faith & International Affairs*, Vol. 13, No. 1.
- 27) CERD (15 August 2005), *Jewish Community of Oslo v. Norway*, Communication No. 30/2003, U.N. Doc. CERD/C/67/D/30/2003.
- 28) Chitsaz, Mohammad Javad & Hosseini Moghaddam, Mohammad (2018), "Religiosity and Cyberspace: A Meta-Analysis on the Studies of Religion and Cyberspace", *Journal of Cyberspace Studies*, Vol. 2, No. 2.
- 29) Council of Europe (28 May 2003), *Declaration on Freedom of Communication on the Internet*, 840th meeting of the Ministers' Deputies.
- 30) Crisan, Iulia (2009), "The principles of legality "nullum crimen, nulla poena sine lege" and their role", Published as part of the *Effectus Newsletter*, Issue 5, 2010.
- 31) Dana, Shahram (2009), "Beyond Retroactivity to Realizing Justice: A Theory on the Principle of Legality in International Criminal Law Sentencing", *The Journal of Criminal Law & Criminology*, Vol. 99, Issue 4.
- 32) Danchin, Peter G. (2008), "The Emergence and Structure of Religious Freedom in International Law Reconsidered", *Journal of Law & Religion*, Vol. 23.
- 33) Esler, Brian W. (2005), *Human Rights in the Digital age*, (ed.: Mathias Klang & Andrew Murray), US: Cavendish Publishing Ltd.
- 34) European Court of Human Rights (15 September 2011), *Criminal proceedings against Magatte Gueye and Valentín Salmerón Sánchez*.
- 35) European Union (7 December 2000), *Charter of Fundamental Rights of the European Union*.
- 36) Foster, Neil (2012), *Freedom of Religion under Bills of Rights*, (ed. Paul Bobie, Neville Rochow), Australia: University of Adelaide Press.

- 37) Gerle, Elisabeth (2003), "Global ethics and multicultural conflicts", *New Routes: A Journal of Peace Research and Action*, Vol. 8, No. 3-4.
- 38) Giddens, Anthony (1998), *The Third Way*, Cambridge: Polity Press.
- 39) Goldsmith, Jack (1999), "Against Cyberanarchy", *University of Chicago Law Review*, No. 40.
- 40) Goldsmith, Jack (2001), "The Internet and the Legitimacy of Remote Cross-Border Searches", *University of Chicago Legal Forum*, Vol. 2000, Issue 1, Article 4.
- 41) Human Rights Committee (16 December 1996), *Robert Faurisson v. France*, Communication No. 550/1993, U.N. Doc. CCPR/C/58/D/550/1993.
- 42) Human Rights Committee (31 August 2001), General Comment No. 29: Article 4: Derogations during a State of Emergency, Adopted at the Seventy-second Session of the Human Rights Committee.
- 43) Karaflogka, Anastasia (2002), "Religious Discourse and Cyberspace", *Elsevier Science Ltd*, Vol. 32.
- 44) Land, Molly (2013), "Toward an International Law of the Internet", *Harvard International Law Journal*, Vol. 54, No. 2.
- 45) Larsson, Thomas (2001), *The Race to the Top: The Real Story of Globalization*, Washington, D.C.: Cato Institute.
- 46) Lepomäki, Maiju (March 2017), *Supporting the Peace Mediation Efforts of Religious Leaders: An Empirical Study of Co-operation between Finnish NGOs and the Ministry for Foreign Affairs of Finland*, Master's Thesis, University of Tampere.
- 47) Ling, Hu (2011), *Shaping the Virtual State: Internet Content Regulation in China (1994-2009)*, China: University of Hong Kong.
- 48) Mayer-Schönberger, Viktor (2003), "The Shape of Governance: Analyzing the World of Internet Regulation", *Virginia Journal of International Law*, Vol. 43.
- 49) Mills, Alex (2012), "Towards a Public International Perspective on Private International Law: Variable Geometry and Peer Governance", *Private International Law as Global Governance Workshop Series*, pp. 3-25.
- 50) Netanel, Neil W. (2000), "Cyberspace Self-Governance: A Skeptical View from Liberal Democratic Theory", *California Law Review*, Vol. 88, Issue 2.
- 51) Norris, Pippa, Inglehart, Ronald (2004), *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*, UK: Cambridge University Press.
- 52) OSCE, 2013(a) (29 June to 3 July 2013), *Istanbul Final Declaration: Resolution on Promoting Freedom of Religion or Belief in the OSCE Region*.
- 53) OSCE, 2013(b) (29 June to 3 July 2013), *Istanbul Final Declaration: Resolution on Freedom of the Media*.
- 54) *Regulation on Internet Information Service of the People's Republic of China (RIISPRC)*, (25 September 2000).

- 55) Rodriguez, Daniel B. (2015), "The Inscrutable (Yet Irrepressible) State Police Power", New York University Journal of Law & Liberty, Vol. 9.
- 56) Rosenfeld, Michel (2003), "Hate Speech in Constitutional Jurisprudence: A Comparative Analysis", Cardozo Law Review, Vol. 24.

- 57) Scott M. Thomas (2005), *The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations: The Struggle for the Soul of the Twenty-First Century*, New York: Palgrave.
- 58) Security Council (8 April 2009), Report of the Secretary-General on Enhancing Mediation and Its Support Activities, S/2009/189.
- 59) UN General Assembly (25 November 1981), Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and Discrimination Based on Religion or Belief, A/RES/36/55.
- 60) UN General Assembly (4 January 1969), International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination.
- 61) UN Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect (2016), Plan of Action for Religious Leaders/actors from the Asia-Pacific Region to Prevent Incitement to Violence that Could Lead to Atrocity Crimes.
- 62) United States Court of Appeals for Sixth Circuit (29 January 1996), *United States v. Thomas*, 74 F.3d 701.
- 63) Van Banning, Theo, Magdalena Sepúlveda, Christine Chamoun, Guðrún D. Guðmundsdóttir (2004), *Human Rights Reference Handbook*, Costa Rica: University for Peace.
- 64) *X. v. Germany*, Application No. 8141/19, (10 March 1981).
- 65) *Yahoo! Inc. v. La Ligue Contre Le Racisme et l'Antisemitisme*, United States District Court for the Northern District of California: San Jose Division (7 November 2001), 169 F. Supp. 2d 1181.